

Bilaga 9. Osteologisk analys av material från Botkyrka kyrkby, RAÄ 383:1

Av Ola Magnell, SHMM, Arkeologiska uppdragsverksamheten

En galt under trappan och en flådd västgötaspets

Introduktion

Benmaterialet från de arkeologiska undersökningarna av Botkyrka kyrkby har analyserats för att karaktärisera lämningarna från gårdstomten och dess ekonomi. Syftet med analysen har varit att undersöka ifall benmaterialet kan ge information om en eventuell specialisering på platsen eller om det rör det sig om ordinärt gårdsavfall. Finns det något i benmaterialet som indikerar att det inom det undersökta området kan ha funnits ett härbärge/gästgiveri? Redan i samband med utgrävningen noterades förmodade mänskliga kvarlevor. Den osteologiska analysen har även syftat till att undersöka i vilken utsträckning människoben förekommer i det tillvaratagna benmaterialet och förklara närvaron av dessa.

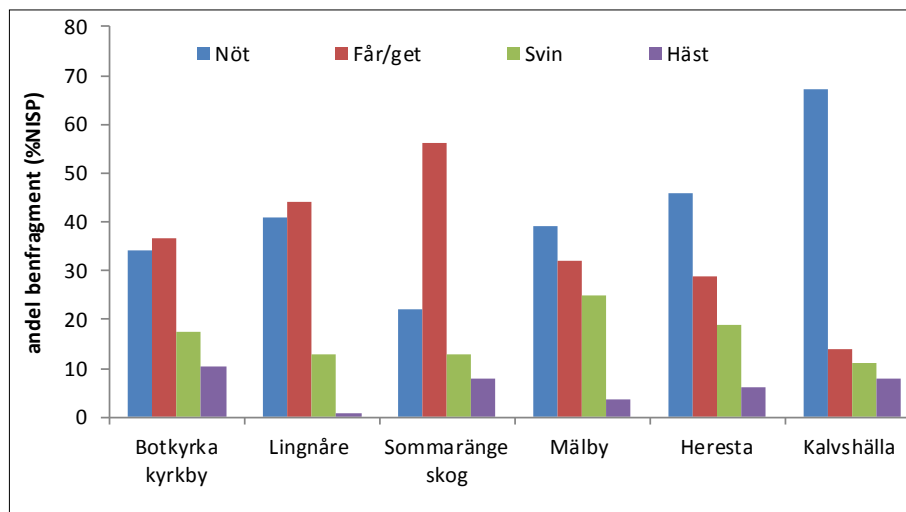
Material och metod

Totalt 3,5 kg ben har analyserats. Benmaterialet kommer från 17 olika kontexter vara alla utom en (klockgjutningsgrop) utgörs av gårdslämningar och då främst destruktionslager. Benmaterialet utgörs till största del av obrända och välbevarade ben. Benens ytterskikt är överlag intakta och slaktspår samt gnagmärken har varit möjligt att undersöka. Det kan noteras att det på flera ben förekommer gnag efter möss eller sork respektive råttor. Bitmärken från gna-

Tabell 1. Benvikt och benfragment identifierade till art (NISP) från olika arkeologiska kontexter från Botkyrka kyrkby.

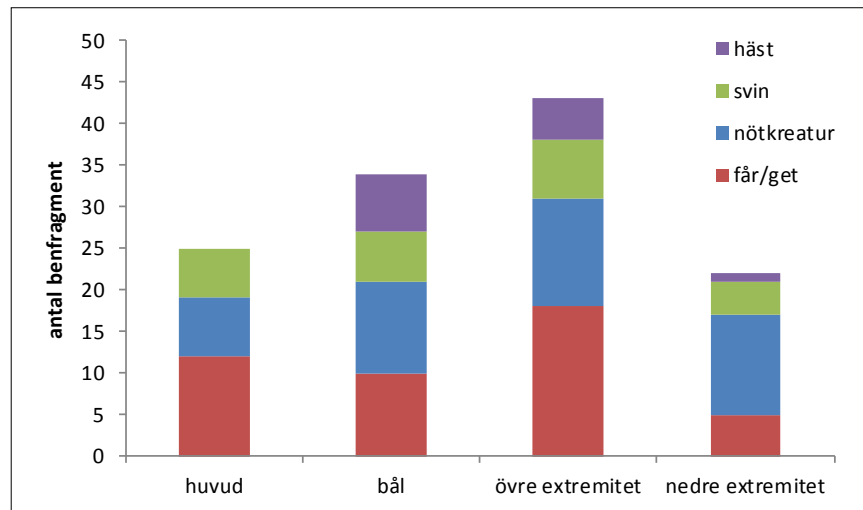
Kontext-grupp	Kontext	Art	Vikt (g)
16	554	Människa (2), Svin (2), Får/Get (2), Nöt (1)	62
2	2221	Gås (1), Svin (1), Får/Get (1)	23
11	7187	Människa (1)	6
11	2722	Nöt (5), Svin (3), Får/Get (4), Får (1), Hund (1)	314
23	3509	Får/Get (1)	12
11	4174	Nöt (2), Får/Get (1), Människa (1)	139
19	4665	Får/Get (6), Nöt (4), Svin (2)	143
11	5072	Häst (1), Nöt (1)	41
13	5255	Människa (1)	5
11	6306	Häst (10), Får/Get (3), Får (1), Nöt (2)	786
2	6345	Svin (6), Får/Get (1), Fågel (1)	175
11	6751	Nöt (7), Får/Get (8), Häst (1), Tamhöns (1)	500
25	6807	Häst (1)	17
5	7195	Nöt (4), Svin (1)	446
10	7243	Nöt (4), Får/Get (1), Tamhöns (1)	153
11	7390	Får/Get (11), Svin (5), Nöt (4), Gås (1), Abborre (1)	188
10	7391	Nöt (9), Får/Get (4), Får (1), Svin (3), Tamhöns (1)	473

gare förekommer ibland på ben, men är vanligen sparsamt förekommande. De gnagda benen visar att avfallet har legat tillgängligt för gnagare en tid

Figur 1. Artfördelning baserad på antal fragment (NISP) av boskap från Botkyrka kyrkby i jämförelse med andra i huvudsak medeltida gårdar från Uppland. Baserat på Broberg (1990), Göthberg (2007), Lindblom & Spijkerman (2009), Boije (2010) och Ohlsson (2011).

Figur 2. Anatomisk fördelning (antal fragment) av ben från huvud, bål, övre respektive nedre extremitet hos de vanligast förekommande djurarterna från Botkyrka kyrkby.

innan de överlagrats. Ifall de ovanligt många benen med gnag efter möss och råttor skulle representera en ovanligt stor population av gnagare är det inte möjligt att uttala sig om.

Den osteologiska analysen har varit översiktlig och har fokuserat på identifiering till art och har endast kvantifierats som antal fragment (NISP). Den anatomiska fördelningen har endast undersökts översiktligt och för varje kontext och art har noterats ifall ben från huvudregionen (kranium, tänder, underkäke), bål (kotor, revben), övre (skulderblad, bäcken, överarms-, strål-, armbågs-, lår- och skenben) respektive nedre (hand-/fotrotsben, mellanhands-/fotsben, tåben) extremitetsben förekommer. Underkäkar har åldersbedömts utifrån tandframbrott (Silver 1969) och förekomst av späddjur har noterats. Endast vissa utvalda ben har undersökts osteometriskt.

Artfördelning

Artfördelningen visar på att får/get tillsammans med nötkreatur är de tydligt mest förekommande djuren följt av tamsvin och häst. Enstaka ben förekommer från hund, vildsvin, gäss och tamhöns. Förekomst av fiskben (cleithrum) från abborre visar på ett visst inslag av fisk i kosten.

Vid jämförelse med andra landsbygdsmaterial från Uppland med en huvudsaklig medeltida datering visar på en relativt stor variation mellan olika benmaterial (figur 1). Vissa lokaler uppvisar en dominans av nötkreatur respektive får och get, medan exempel som den medeltida gården från Lingnäre liksom för Botkyrka kyrkby uppvisar en likartad fördelning med en jämbördig förekomst av nötkreatur och får/get. Den stora variationen kan delvis förklaras med

att benmaterialen kommer från olika områden med olika förutsättningar, men även kronologiska aspekter. Flertalet av jämförelsematerialen representerar benmaterial från vikingatid och medeltid, medan benmaterial från Botkyrka kyrkby är från senmedeltid och historisk tid.

Det tycks dock inte föreligga någon utmärkande specialisering av djurhållningen och ekonomin för gårdslämningarna från Botkyrka kyrkby, åtminstone med avseende på artfördelningen. I benmaterialet förekommer inga ben från get, men däremot från får. Den relativt stora andel får kan ses som indikation på ett relativt öppet landskap med gräsmarker.

I benmaterialet kan noteras en relativt hög andel häst på 10 %, men då det rör sig om ett relativt litet benmaterialet från ett mindre antal kontexter finns det en viss risk att andelen av häst är något överrepresenterad. Den anatomiska fördelningen med i huvudsak hästben från köttrika delar (figur 2) samt skärspår efter filéning av kött tyder dock på att konsumtion av hästkött kan ha utgjort en relativt stor del av kosten. Notera att slaktvikten på en häst kan ha varit fem gånger den hos ett får.

Anatomisk fördelning och åldersbedömning

Den anatomiska fördelningen visar sammantaget på att olika kroppsregioner som huvud, bål och extremitetsbenen är representerade i benmaterialet, men att ben från bälgen och övre extremitetsben är mest förekommande. Då det mesta av köttet är koncentrerat till bälgen samt bog och stek, indikerar den anatomiska fördelningen att benmaterialet representera i huvudsak måltidsrester efter köttrika delar. Vissa skillnader tycks föreligga mellan olika arter och detta kan bero slumpfaktorer och ett kvantitativt begränsat

Figur 3. Armbågsben (ulna) från en mindre hund vars storlek och proportioner motsvarar den hos en västgötaspets. Till vänster kan skärmärken volar på diafysen observeras, vilka troligen orsakats vid avpälning av hunden.

material när det delas upp på art. Den lägre andelen av ben från nedre extremitet från får/get och svin i relation till nötkreatur kan delvis förklaras utifrån utgrävningstekniska orsaker och att de små tå- och fotrots-/handlovsbenen från dessa arter har blivit underrepresenterade.

I benmaterialet är ben från spädkalv ovanligt förekommande och har påträffats i fyra olika kontexter. Förekomsten av späddjur tyder föga förvånande att det på platsen bedrivits hållning och uppfödning av boskap. De relativt många fynden av ben från spädkalv visar på goda bevaringsförhållande för ben och skulle kunna ses som en indikation på intensiv uppfödning och resultatet från störtade kalvar. Det kan dock inte uteslutas att det även beror på kulinariska preferenser.

Från får/get finns sju underkäkar var av fem kommer från ungdjur mellan 3–12 månader och de två andra från djur i 1–2 års ålder. En intensiv utslaktning av lamm på höstslakten och en stor andel djur i åldersintervallet 3–9 månader är vanligt i medeltida benmaterial. Däremot brukar det även förekomma en andel av vuxna individer (Vretemark 1997). Denna avsaknad kan bero på det begränsade statistiska underlaget alternativt att benmaterialet framför allt representerar konsumtion av utslaktade ungdjur.

En västgötaspets?

I ett destruktionslager (2722) påträffades ett armbågsben från en akondplastisk (dvärgvuxen) hund

med ett böjt ben. Beräkningar utifrån benets längd (GL: 124,1 mm) enligt Harcourt (1974), visar att det rör sig om en mindre hund med en mankhöjd på 35 cm. Storleksmässigt motsvarar detta en västgötaspets. Vid en osteometrisk undersökning av grovlek och proportioner och jämförelse med 31 olika hundraser så uppvisar armbågsbenet från Botkyrka störst likhet med just en västgötaspets. Det är inte möjligt att utifrån ett armbågsben med säkerhet avgöra ifall att det verkligen rör sig om en västgötaspets, men hunden från Botkyrka har haft en likande kroppsbyggnad och storlek. Då västgötaspetsar är vallhundar passar detta väl in med den stora andelen får från platsen.

Baksidan (volar) på diafysen förekommer flera tydliga skärmärken, vars placering där skinnet ligger direkt emot benet tyder på att det rör sig om spår efter att hunden har flåtts. Hundpäl är något som redan på 1500-talet användes och som användes in på 1900-talet (Lindin & Svanberg 2001). Det verkar alltså som när vallhunden efter trogen tjänst har avlivats och att pälsen därefter har tagits till vara. Ett husoffer av det sista vildsvinet eller en gropkeramisk käke

I benmaterialet förekommer en underkäke från svin med synnerligen stora tänder, vilken påträffades i utfyllnaden till en trappa i hus 8 (figur 4). Underkäken kommer från galt mellan 2–5 års ålder och är fragmenterad, men har troligen vid deponering utgjort större delen av den vänstra käkhalvan.

Den bakre kindtanden (M3) har en längd på 38,1 mm och bredd på 16,2 mm, vilket betydligt större än

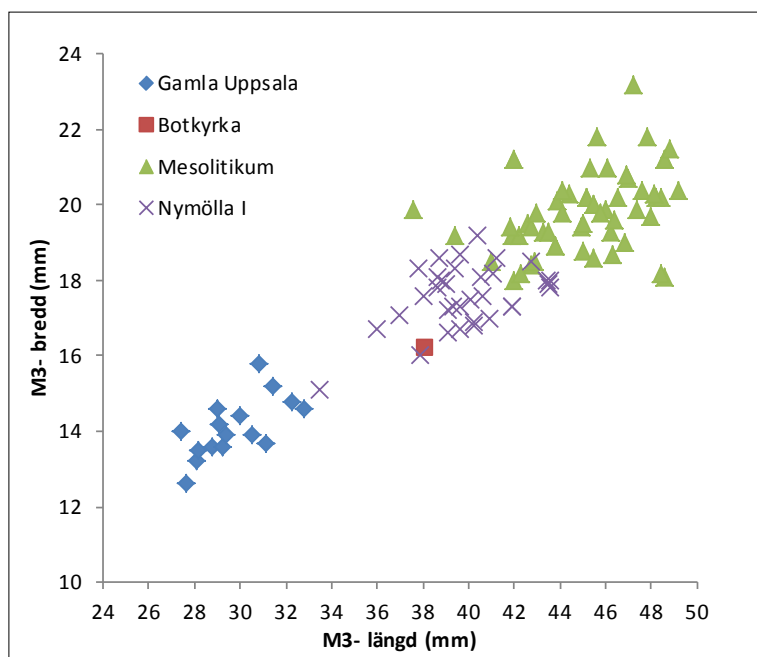
Figur 4. En underkäke av ett stort svin från Botkyrka kyrkby (ovan i bild) i jämförelse med en medeltida underkäke av tamsvin.

vad svin från medeltida och efterreformatorisk tid vanligen uppvisar (figur 5). De medeltida svinen har längder sällan längder på över 35 mm (Vretemark 1997: 140). Tandens är dock mindre än mesolitiska vildsvin från Skåne, men inom intervallet hos nutida vildsvin från Polen (Magnell 2004). Nutida vildsvin har generellt mindre tänder, vilket beror på korsning med tamsvin alltsedan neolitikum. Det är rimligt att anta att medeltida vildsvin liksom dagens

populationer hade mindre tänder än de mesolitiska vildsvinen. Frågan är ifall det kan röra sig om ett vildsvin eller möjligen en korsning mellan tamsvin och vildsvin? Belägg för vildsvin från medeltid i Sverige är få och mycket tyder på att vildsvinet i många områden försvinner redan under medeltid och det yngsta fyndet är i från Jönköping och dateras till 1600-talet (Vretemark 1997:140).

Placeringen av underkäken från ett anmärkningsvärt stort svin i utfyllnaden till en trappa kan tolkas som ett byggnadsoffer. Deponering av olika saker och djurben är en företeelse som är känd från förhistorien och som har pågått upp till nutid (Carlie 2004). Just djurben är en vanligt förekommande kategori vid husoffer även under medeltid och tidigmodern tid (Falk 2008:127f). Under den senmedeltid och tidigmodern tid har husoffren vanligen placerats i golv, men fynd finns även från stensyllar (Falk 2008:141ff). Syften med husoffer har olika tolkningar och har troligen haft olika funktion. Deponeringen av underkäken från ett anmärkningsvärt stort galt ligger nära till hands att tolka som en skyddsmagisk handling, med vad som med dåtidens småvuxna svin, måste ha tolkats som en gigantisk galt som väktare.

Figur 5. Storlek (längd och bredd enligt von den Driesch 1976) på den bakre molaren (M3) i underkäken hos svin från Botkyrka kyrkby i jämförelse med tamsvin från vikingatid/medeltida Gamla Uppsala, groppkeramiska bopplatsen Nymölla I samt mesolitiska vildsvin.

Storleksmässigt motsvarar underkäken de gropkeramiska svinen som ligger mellan de typiska för vildsvin och tamsvin (figur 5). I närheten till Botkyrka kyrkby finns gropkeramiska boplatser som Korsnäs med mycket ben från storvuxna svin (Aaris-Sørensen 1978). Fyndet kan tänkas representera ett återbruk av en gropkeramisk svinkäke i ett husoffer som påträffats vid plöjning eller likande aktivitet. Ett fynd av en underkäke från ett gropkeramiskt svin har troligen varit imponerande och väckt intresse från dess upphittare. Ett exempel på återbruk av arkeologiska fynd är stenyxor som utgör en vanlig kategori av husoffer (Falk 2008: 123). Huruvida det rör sig om husoffer med av en gropkeramisk svinkäke eller deposition av ett av de sista vildsvinen kan endast klarläggas med en ¹⁴C-datering av underkäken.

Människoben

I benmaterialet finns även fem benfragment från människa. Det rör sig om tre fragment av hjässben varav två från vuxna personer och ett från ett barn (ca 1–8 år). Delar av vadben och armbågsben har även identifierats. Två av benen kommer från matjordlager, men även raseringslager och fyllning i härd. Troligtvis rör det sig om ben från omrörda gravar från den närliggande kyrkogården. I djurbensmaterial från städer är förekomst av människoben relativt vanligt förekommande. Exempelvis kan en liknande höga andel noteras i benmaterialet från en tomt angränsande till domkyrkogården i Växjö. I samband med grävande av nya gravar och renovering av kyrkor har det blivit jordmassor över, vilka har använts som fyllandsmassor eller helt enkelt flyttats från kyrkogården. Även kring nutida begravningsplatser kan oftast lösliggande människoben ofta noteras.

Sammanfattning

Artfördelningen med får/get och nötkreatur som de mest förekommande djurslagen tyder inte på någon specialisering av gårdstomtens ekonomi. I benmaterialen finns dock en överrepresentation av köttrika delar från bålen samt övre extremitet, som tyder på att det rör sig om främst matrester. I övrigt förekommer en del ben från spädkalvar och lamm/killingar. Möjligen är de köttrika benen och ungdjuren rester efter måltider som serverats på härbärg/gästgiveriet i Botkyrka kyrkby. Det tycks även som att på gården har funnits hundar liknande västgötaspetsar för att hålla efter fåren och vars mjuka päls man inte har låtit gå till spillo. Under trappen till källaren på hus

8 har en underkäke från en stor galt deponerats som ett husoffer med möjligen skyddsmagisk funktion. Underkäken kommer antingen från ett av de sista vildsvinen i Sverige innan de utrotades på 1600-talet eller återbruk av en upphittad gropkeramisk svinkäke. I benmaterialet förekommer även ett antal människoben, vilka troligen kommer från omrörda gravar från den närliggande kyrkogården.

Referenser

- Aaris-Sørensen, K. 1978. Knoglematerialet fra den mellestoneolitiske boplads ved Korsnäs. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer. Rapport 1978: 8.
- Boije, M. 2010. Bilaga 3. Osteologisk analys. Osteologisk analys av benmaterial från Kalvshälla Bytomt, Järfälla socken, RAÄ 251:1. I: Andersson, K. Kalvshälla bytomt från vendetid till 1872. Arkeologisk undersökning, RAÄ 251:1–2, Säby 3:1, Järfälla socken och kommun, Uppland. Stockholms läns museum. Rapport 2009:90.
- Broberg, A. 1990. Bönder och samhälle i statsbildningstid. En bebyggelsearkeologisk studie av agrarsamhället i Norra Roden 700–1350. Uppsala.
- Carlie, A. 2004. Forntida byggnadskult. Traditioner och regionalitet i södra Skandinavien. Stockholm.
- von den Driesch, A. 1976. A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites. Peabody.
- Falk, A.-B. 2008. En grundläggande handling. Byggnadsoffer och dagligt liv i medeltid. Lund.
- Göthberg, H. 2007. Kumla. Bosättning och djurhållning under äldre järnålder. Arkeologisk undersökning, fornlämning nr 169, Danmarks socken, Uppland. Upplandsmuseets rapport 2007:15.
- Harcourt, R. A. The dog in Prehistoric and Early Historic Britain. *Journal of Archaeological Science* 1:151–175.
- Lindblom, C. & Spijkermann, I. 2009. Herresta. Gravarna från yngre bronsålder till vikingatid och en gård från vikingatid till dess avhysning 1681. Rapport från Arkeologikonsult 2008:2047.
- Magnell, O. 2004. The body size of wild boar during the Mesolithic in South Scandinavia. *Acta Theriologica* 49:113–130.

- Lindin, L. & Svanberg, I. 2001. Gårdvarar och pälshundar. I: Pettersson, P., Svanberg, I. & Tunón, H. (red.). Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige 1. Stockholm.
- Ohlsson, A. 2011. Bilaga 2. Osteologisk analys. I: Beronius Jörpeland, L. & Seiler, A. Mälbys många ansikten. En tidigmedeltida sätesgård, förhistorisk och historisk gårdsbebyggelse. Riksantikvarieämbetet. UV Rapport 2011: 57. Stockholm.
- Silver, I. A. 1969. The ageing of domestic animals. I E. Brothwell. & E. S. Higgs (red). Science in Archaeology. London.
- Vretemark, M., 1997. Från ben till boskap. Kosthåll och djurhushållning med utgångspunkt i medeltida benmaterial från Skara. Skara.